

تفسیر قرآن مجید

جلد اول

علامہ سید علی کمالی دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

ہمراہ با زیست نامہ قرآن پژوهی مفسر

تحقیق و تصحیح:

سید مجتبیٰ مجاہدیان (تقویٰ) و سید مہدی میر مستب

سرشناسه: کمالی دزفولی، سید علی، ۱۳۹۲ - ۱۳۸۳.

عنوان و پدیدآور: تفسیر قرآن برای همه ج ۱

مشخصات نشر: قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۵۴۱ ص

شابک: دوره: ۱- ۸۷۰-۵۳۱-۹۶۴-۹۷۸؛ ج: ۱؛ ۵-۸۶۹-۵۳۱-۹۶۴-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فپوی مختصر

شناسه افزوده: مجاهدیان، سیدمجتبی، ۱۳۵۲

شناسه افزوده: میرمسیب، سیدمهدی، ۱۳۴۳ -

شناسه افزوده: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۵۶۵۸۷

تفسیر قرآن برای همه (جلد اول)

نویسنده: سید علی کمالی دزفولی

تحقیق و تصحیح: سید مجتبی مجاهدیان (نقوی) و سیدمهدی میرمسیب

صفحه‌آرا: امیر حسین نائینی

طراح جلد: مهدی ملایی

ناشر: دفتر نشر معارف

وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۴ / ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۸۰۰۰ تومان

شابک: ۵ - ۸۶۹ - ۵۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

مراکز پخش:

مدیریت پخش دفتر نشر معارف: خیابان شهدا، کوچه ۴۲، پلاک ۳، تلفکس: ۰۲۵۳۷۷۴۰۰۴

پاتوق کتاب قم (شعبه اول): خیابان شهداء، روبروی دفتر مقام معظم رهبری، تلفن: ۰۲۵۳۷۷۳۵۴۵۱

پاتوق کتاب قم (شعبه دوم): بلوار جمهوری اسلامی، بعد از مرکز کامپیوتری نور، ساختمان نهاد رهبری در دانشگاهها.

تلفن: ۳۲۹۰۴۴۴۰ و ۳۲۹۱۷۷۲۷

پاتوق کتاب تهران: خیابان انقلاب، چهارراه کالج، ضلع شمال شرقی، پلاک ۷۱۵، تلفن: ۰۲۱۸۸۹۱۱۲۱۲

پاتوق کتاب شیراز: ۳۰ متری سینما سعدی، بین چهارراه ذوالانوار و چهارراه مشیر نو، پلاک ۱۵۰، تلفن: ۰۷۱۱۳۳۴۴۶۱۵

پاتوق کتاب مشهد: چهارراه شهداء، خیابان آیتالله بهجت، نبش آیتالله بهجت ۷، تلفن: ۰۵۱۱۳۳۳۰۱۱۹

پاتوق کتاب کرمانشاه: چهارراه مدرس، خیابان یزسکان، پلاک ۲۲، تلفن: ۰۸۳۱۷۲۲۸۴۱۱

حوزه قرآن پژوهی علامه کمالی: دزفول، خیابان سریرعی، ابتدای بل جدید، روبروی میدان معزی، مدرسه علمیه سید اسماعیل.

تلفن: ۰۶۱۴۲۳۳۹۸۷۰

نشانی الکترونیکی: Email: info@ketabroom.ir

پایگاه اینترنتی: www.ketabroom.ir

❖ تمام حقوق برای محقق محفوظ است ❖

فهرست مطالب

مقدمه محقق	۱۱
زیست‌نامه قرآن پژوهی علامه کمالی رحمته الله علیه	۱۱
زندگی و زمانه	۱۱
عاشقانه‌ترین انحنای وجود	۱۴
کارنامه	۱۵
الف) علوم و معارف قرآن	۱۵
ب) معارف اسلامی	۱۶
ج) موضوعات مختلف	۱۶
د) آثار مخطوط	۱۷
شیوه قرآن پژوهی	۱۸
الف) قانون تفسیر؛ مانیفست قرآن پژوهی نوین	۲۰
نهضت نوین قرآن پژوهی شیعه	۲۱
قانون تفسیر؛ الاتقان امروز	۲۴
سترگی قانون تفسیر	۲۵
نگاهی محتواشناسانه بر قانون تفسیر	۲۹
ب) دوره تفسیر قرآن برای همه	۳۱
سیاس	۳۴
مقدمه مفسر	۳۷

۳۷	علوم قرآن
۳۷	تفسیر قرآن
۳۷	الف) واژه «تفسیر»
۳۸	ب) اصطلاح «تفسیر قرآن»
۴۱	قابل فهم بودن قرآن
۴۲	مصونیت قرآن از تحریف
۴۳	جمع قرآن
۴۴	قراآت قرآن
۵۰	اسباب نزول
۵۱	عموم لفظ و خصوص سبب
۵۲	محکم و متشابه
۵۴	ظاهر و بطن قرآن
۵۶	تفسیر به رأی
۵۷	ناسخ و منسوخ
۵۸	مصادر تفسیر
۶۱	شرایط تفسیر
۶۳	مفسران قرآن
۶۶	قصص و اسرائیلیات
۷۱	سوره حمد
۷۳	آیات اول تا آخر سوره حمد
۷۳	شناسنامه
۷۳	آیات
۷۴	ترجمه
۷۴	نامهای سوره حمد
۷۵	روایات / فضائل سوره حمد

۷۶.....	واژگان.....
۸۷.....	تفسیر.....
۹۸.....	تدبیرات.....
۱۰۱.....	سوره بقره.....
۱۰۳.....	آیات ۱ تا ۲۹ سوره بقره.....
۱۰۳.....	شناسنامه.....
۱۰۳.....	آیات.....
۱۰۶.....	ترجمه.....
۱۰۹.....	واژگان.....
۱۲۵.....	تفسیر.....
۱۵۲.....	آیات ۳۰ تا ۴۸ سوره بقره.....
۱۵۴.....	ترجمه.....
۱۵۶.....	واژگان.....
۱۵۷.....	روایات.....
۱۶۲.....	تفسیر.....
۱۷۷.....	آیات ۴۹ تا ۶۱ سوره بقره.....
۱۷۹.....	ترجمه.....
۱۸۰.....	واژگان.....
۱۸۱.....	روایات.....
۱۸۲.....	تفسیر.....
۱۹۲.....	آیات ۶۲ تا ۸۸ سوره بقره.....
۱۹۵.....	ترجمه.....
۱۹۸.....	واژگان.....
۲۰۰.....	روایات.....
۲۰۳.....	تفسیر.....

۲۱۹	آیات ۸۹ تا ۱۰۱ سوره بقره
۲۲۰	ترجمه
۲۲۲	واژگان
۲۲۲	روایات
۲۲۴	تفسیر
۲۳۳	آیات ۱۰۲ تا ۱۲۶ سوره بقره
۲۳۶	ترجمه
۲۳۹	واژگان
۲۴۰	روایات
۲۴۲	تفسیر
۲۶۴	آیات ۱۲۷ تا ۱۴۱ سوره بقره
۲۶۶	ترجمه
۲۶۷	واژگان
۲۶۸	روایات
۲۶۸	تفسیر
۲۸۰	آیات ۱۴۲ تا ۱۶۹ سوره بقره
۲۸۳	ترجمه
۲۸۶	واژگان
۲۸۸	روایات
۲۹۰	تفسیر
۳۱۰	آیات ۱۷۰ تا ۲۰۲ سوره بقره
۳۱۴	ترجمه
۳۱۹	واژگان
۳۲۱	روایات
۳۲۶	تفسیر
۳۴۸	نظر فقها در مسئله حکومت و قضاوت

۳۶۱	چند نکته
۳۶۳	آیات ۲۰۳ تا ۲۱۵ سوره بقره
۳۶۵	ترجمه
۳۶۶	واژگان
۳۶۷	روایات
۳۶۸	تفسیر
۳۸۱	آیات ۲۱۶ تا ۲۲۴ سوره بقره
۳۸۲	ترجمه
۳۸۴	واژگان
۳۸۵	روایات
۳۸۶	تفسیر
۴۰۶	آیات ۲۲۵ تا ۲۴۵ سوره بقره
۴۰۹	ترجمه
۴۱۲	واژگان
۴۱۴	تفسیر
۴۳۴	آیات ۲۴۶ تا ۲۵۲ سوره بقره
۴۳۵	ترجمه
۴۳۷	واژگان
۴۳۸	روایات
۴۳۹	تفسیر
۴۴۶	آیات ۲۵۳ تا ۲۶۹ سوره بقره
۴۴۹	ترجمه
۴۵۲	واژگان
۴۵۴	روایات
۴۶۰	تفسیر
۴۸۱	آیات ۲۷۰ تا ۲۸۶ سوره بقره

۴۸۳	ترجمه
۴۸۶	واژگان
۴۸۸	روایات
۴۹۱	تفسیر
۴۹۵	دو مشکل ویرانگر
۵۰۶	تدبیرات
۵۱۹	نمایه روایات
۵۳۵	نمایه اشعار
۵۴۱	کتابنامه

زیست‌نامه قرآن‌پژوهی علامه کمالی^۱

زندگی و زمانه

عالم متضلع و قرآن‌شناس بزرگ زمانه،^۲ آیت‌الله سید علی کمالی دزفولی^۳ - متولد ۶ آذر ۱۲۹۰/ متوفی ۳۰ اسفند ۱۳۸۳ - از «منادیان بازگشت به قرآن در عصر حاضر»^۴ و از «پیش‌گامان و پیش‌تازان عمومی‌سازی فرهنگ قرآنی»^۵ و به‌راستی «پدر جریان قرآن‌پژوهی معاصر»^۶ بود.

اتصال جسمانی و روحانی ایشان به سرچشمه وحی با ۲۹ واسطه نسباً به امام هفتم، حضرت امام موسی بن جعفر^۷ می‌رسید. نیاکان وی از والد معظمشان

۱. خرمشاهی، بهاء‌الدین، *از سبزه تا ستاره*، «قرآن‌شناس بزرگ زمانه»، ص ۸۵: نیز «قرآن‌شناس بزرگ زمانه»، *مفت‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۴، ش ۲۰۳، ص ۲۸.

۲. ایازی، سید محمدعلی. «شناخت اجمالی تفسیر قرآن برای همه»، *مفت‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۴، ش ۲۰۳، ص ۳۱.

۳. همان؛ نیز محمدعلی مهدوی‌راد، مراسم تجلیل از استادان عبدالمحمد ایبسی و سید علی کمالی دزفولی (سرای اهل قلم شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران)، *روزنامه اطلاعات*، ۱۳۸۲/۲/۲۵، تأکید می‌کند: «و این تعبیر را من درباره ایشان، به دقت به کار می‌برم؛ یعنی نوع این‌گونه مطالعاتی که الآن مرسوم شده: هم مقاله، هم کتاب، کاری به این سبک و سیاق، جلوتر از ایشان در قالب تفسیر و علوم قرآن نمی‌بینیم.» محمدعلی مهدوی‌راد، *مفت‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۲، ش ۱۴۹، ص ۲۳.

۴. دهنزی، فرید، «پیرمرد چشم‌ماست»، *مفت‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۳، ش ۱۹۵، ص ۱۲.

آیت‌الله سید رضی‌الدین (۱۳۱۱/۱۳۳۷) - ابن آیت‌الله سید حسین ظهیرالاسلام ابن آیت‌الله سید محمدرضا ابن آیت‌الله سید اسماعیل - همه از فرزندگان وادی علم و معرفت بودند.

نیکی من جمله خاص‌الله‌اند ز سر قدیم و حدیث آگاه‌اند

سید علی کمالی در نونهالی پس از درگذشت پدر در حجر پر مهر جدش آرام گرفت؛ اما پس از چند ماه و با ارتحال پدر بزرگ، به کنف حمایت و تربیت پر فیض علم و عمل، عمویش سید صدرالدین موسی ظهیرالاسلام زاده (متولد ۱۲۷۳ ش / متوفی ۱۳۳۲ ش)، از اکابر تطاق و نویسندگان جنوب ایران^۱ درآمد. از این حیث دوران طفولیت استاد بی‌شبهت به دوران کودکی جدش خاتم‌الانبیاء^۲ نیست.

استاد در شش سالگی به مکتب‌خانه رفت. پس از آن تحصیلات ابتدایی را از دزفول آغاز و متوسطه را در اهواز ادامه داد. سپس به دزفول رحل اقامت افکند و در علوم دینی از حوزه پربار و غنی آن روز دارالمؤمنین بهره‌های فراوان اندوخت. محضر فضایی چون آقا سید محمدعلی مدرس، آقا سید محمد قاضی، آقا سید محمدعلی امام جمعه و آیت‌الله حاج میرزا هادی معزی را در دروس سطح درک نمود و با سعی و شوق فراوان گام در راه تکمیل علوم و معارف دینی نهاد. در نوجوانی و با بروز استعداد درخشان خود، سخت مورد توجه بزرگان دیار بود.

استاد، محضر آیات عظام میرزا محمدعلی معزی (صاحب دوره فقه استدلالی تجدیدالوارس و تحدید المدارس در ۸ جلد) و حاج سید اسدالله نبوی را در مباحث

۱. ظهیرالاسلام دزفولی، آیت‌الله سید حسین، کلیات اشعار، مخطوط.

۲. صاحب اناری چون: شکریستان در تاریخ شش هزار ساله خوزستان، سیاست حجازی، صدر التواریخ، شمس الظلام فی تاریخ ظهیر الاسلام، گلزار حجازی، نعم الظهیر فی طلب اکسیر، ترجمه کتاب Story of Mohammed از خانم «لن» به نام «ظهیر محمد». برای آگاهی بیشتر بنویسید به: سید محمدعلی امام، خاندان سادات گوشد، ص ۲۸۵؛ علی راجی، تاریخ علماء و روحانیت دزفول، ج ۲، ذیل نام «آیت‌الله سید حسین ظهیرالاسلام دزفولی».

۳. حجت‌الاسلام و امامت‌مبین دکتر محسن خیدری نماینده محترم استان خوزستان در مجلس خبرگان رهبری در سخنرانی نخستین سالگرد علامه کمالی در مسجد جامع دزفول، اسفند ۱۳۸۴.

خارج فقه و اصول معتنتم شمرد و در همین سالیان علاوه بر برقراری درس و بحث معمول، به تدریس علومى چون: جبر، هندسه و هیئت همت گماشت که امروزه دیگر در حوزه‌های سنتی متداول نیست.

از شاگردان آیت‌الله کمالی در این مقطع می‌توان از مرحوم آیت‌الله شیخ مصطفی شیخ‌الاسلام عاملی (متولد ۱۳۰۰ ش / متوفی ۱۳۸۰ ش) نام برد. در سنوات ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ شمسی ضمن تشریفاتی به قم چند صباحی در مدرسه فیضیه، زانوی تلمذ و ادب بر آستان روحانی و علمی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی (نورالله مضجع) سایید که تا همیشه با بهجت و افتخار از آن ایام نه چندان پایدار یاد می‌کرد. پس از درگذشت عمویش سید صدرالدین و در فواصل دهه بیست و سی خورشیدی، مسئولیت‌های سنگین خانوادگی - به عنوان بزرگ خاندان ظهیرالاسلام - و حوادث سیاسی و اجتماعی این دهه پرتلاطم - سال‌های ۱۳۲۲ تا ۱۳۳۲ - آیت‌الله کمالی را بنا به ضرورت به خود مشغول داشت؛ چنان که همیشه با یادآوری آن سال‌های «متارکه»^۱ بر اتلاف عمر گرنامیه تأسف می‌خورد. نامزدی استاد از سوی علما و اعلام دزفول در انتخابات دوره پانزدهم مجلس شورای ملی (تیر ۱۳۲۶ ش) و کسب مطلق آرای مردم و پیروزی استاد و عدم اجازه رژیم جهت ورود ایشان به مجلس، زمینه‌ساز استحکام رشته ارتباط و مودت آن فقید با رجال ملی و مذهبی کشور و در رأس آنها آیت‌الله سید ابوالقاسم کاشانی شد. البته در آن سالیان، توفیقات دیگری نیز رفیق آیت‌الله کمالی بود؛ از جمله در سراسر خوزستان، صدها منبر مفید و گیرا در تبیین و دفاع از اسلام ناب و در نقد تفکرات و تبلیغات احمد کسروی برپا کرد و از آنجا که «لحن آب و زمین را چه خوب می‌فهمید»، در امر کشاورزی نیز بیش از ۱۲۰ هکتار درخت غرس نمود؛ پس بی‌جهت نیست که استاد خرمشاهی، ایشان را مصداق کریمه «وَرَزَادَةٌ بَسْطَةُ فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ»^۲ می‌داند.^۳

۱. تعبیر استاد از سال‌های فعالیت‌های اجتماعی - سیاسی.

۲. بقره: ۲۴۷.

۳. خرمشاهی، بهاء‌الدین، «نکوداشت قرآن‌پژوه پیش‌کسوت استاد کمالی دزفولی»، در سایه سار وحی، نشست ۹، ص ۱۴، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

عاشقانه‌ترین انحنای وجود

عمده فعالیت‌های علمی علامه کمالی، به‌ویژه از نیمه دوم دهه چهل شمسی، مصروف پژوهش‌های قرآنی شد. وی از سال ۱۳۴۸ خورشیدی و پس از واقعه‌ای شیرین، که در خودنوشت^۱ ایشان ثبت است، به ترغیب و تشویق مترجم چیره‌دست قرآن آیت‌الله حاج شیخ محمدکاظم معزّی «که گویی از جایی مأموریتی»^۲ داشت، با تمام قوا^۳ به ساحت مقدس قرآن بار یافت و به این ترتیب «عاشقانه‌ترین انحنای وجود خودش را برای آینه تفسیر کرد».^۴ استاد از آن پس، تمام زندگی‌اش را وقف خدمت به مصحف شریف قرآن نمود و در طول چند ده سال، با بیان مقدمات و نگارش تفسیر آیات، به تألیف کتب، رسائل و مقالات وزین همت گماشت.

البته افزون بر آثار قرآنی، پژوهش‌هایی چند از ایشان در دیگر زمینه‌ها شامل: علوم اسلامی، اخلاقی، ادبی، اجتماعی، تاریخی و فرهنگ منطقه‌ای، برجای مانده که «باز متأثر از قرآن و آمیخته با مباحث قرآنی و آموخته از مباحث قرآن»^۵ است.

در سال‌های اخیر و به مناسبت‌هایی چند، از جمله در نمایشگاه بین‌المللی قرآن در سال‌های ۱۳۷۶ و ۱۳۸۳ و نیز در شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب سال ۱۳۸۲، شخصیت جامع‌الاطراف، اما کمتر شناخته شده علامه فقید مورد تجلیل قرار گرفت.^۶

۱. خرمشاهی، بهاء‌الدین، *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی*، ج ۲، ذیل «کمالی» (زندگینامه خودنوشت آیت‌الله کمالی دزفولی).

۲. همان.

۳. سپهری، سهراب، *هشت کتاب*، به نقل از: محمد حقوقی، *شعر زمان ما ۳ (سهراب سپهری)*، ص ۲۲۸.

۴. خرمشاهی، بهاء‌الدین، «نکوداشت قرآن‌پژوه پیش کسوت استاد کمالی دزفولی»، در *سایه سار وحی*، نشست

ش ۹، ص ۲۵.

۵. در سال ۱۳۷۶ به عنوان «خادم نمونه قرآن» توسط رئیس‌جمهور وقت مورد تجلیل قرار گرفت. در سال ۱۳۸۲ در سرای اهل قلم با سخنرانی اساتید قرآن‌پژوه: بهاء‌الدین خرمشاهی، محمدعلی مهدوی‌راد، سید محمدعلی ایازی، مسعود انصاری، و در سال ۱۳۸۳ در نمایشگاه بین‌المللی قرآن با سخنرانی قرآن‌پژوهان: دکتر حجتی، استاد مهدوی‌راد، استاد خرمشاهی، دکتر سمیعی، دکتر فارسیجانی، از مقام علمی - پژوهشی علامه کمالی تقدیر شد.

سرانجام روح پرفتوح آیت کمال و فرزانیگی علامه حاج سید علی کمالی دزفولی پس از - قریب به - یک قرن حیات طیبه در سپیده‌دمان آخرین ساعات سی‌ام اسفندماه سال ۱۳۸۳ شمسی به ملکوت اعلی پیوست.

آن فقید سعید در آخرین قصیده به جای مانده از خود، به نام «جرعه آخر» می‌سراید:

پیمان‌هام به جرعه آخر رسیده است	پایان شام تار و طلوع سپیده است
پستان زندگی که پر از شیر و شکر است	طفل دلم به قطره آخر مکیده است
خواندم کتاب شادی و غم را به روزگار	آن خواندم به صفحه آخر رسیده است
گر چه «کمالی» ام خبرم نیست از کمال	جز آنکه گوش من خیرش را شنیده است ^۱

کارنامه

چنان‌که در ادامه ملاحظه خواهید کرد، کارنامه پربار «پیر سپید موی دیرینه روز ما»، بالغ بر پنجاه اثر علمی و پژوهشی است؛ اما باید اذعان نمود که بی‌شک «او بزرگتر از آثارش بود» و وجودش زیباتر از نمودش. در مجموع آثار منتشر شده و مخطوط علامه کمالی را می‌توان به قرار ذیل برشمرد:

الف) علوم و معارف قرآن

۱. قانون تفسیر؛

۲. تاریخ تفسیر؛

۳. قرآن ثقل اکبر؛

۴. شناخت قرآن؛

۵. قرآن و مبارزات؛

۶. قرآن و جامعه؛

۱. کمالی دزفولی، سید علی، دفتر خاطرات و اشعار، مخطوط.

۷. قرآن و دستورات اجتماعی:
۸. قرآن و شعارها:
۹. قرآن و مقام زن:
۱۰. مقدمه «تفسیر قرآن برای همه» یا «گزیده علوم قرآنی»:
۱۱. قیاسات القرآن:
۱۲. جاء الحق (دایرةالمعارفی قرآنی در ردّ شبهات کتاب «بیست و سه سال» علی دشتی، منتشر شده در آمریکا):
۱۳. ذکر المجرب فی صحف مطهرة (احیاء و تصحیح):
- (ب) معارف اسلامی
۱۴. خاتم النبیین ﷺ:
۱۵. عترت ثقل کبیر:
۱۶. همزیستی و معاشرت در اسلام:
۱۷. عرفان و سلوک اسلامی:
۱۸. تاریخ مختصر صدر اسلام:
۱۹. ارمغان ربیع:
۲۰. هزار سخن در شناخت اسلام.
- (ج) موضوعات مختلف
۲۱. مثنوی عزیز و نگار (به سبک خسرو و شیرین نظامی):
۲۲. دعبل خزاعی شاعر انقلابی:
۲۳. هر که می خواهد بخواند (در ردّ تفکرات احمد کسروی، منتشر شده در دهه ۲۰ شمسی در خوزستان):

۲۴. جنایات دوساله مظفر بقایی در دزفول (وقایع حزب زحمتکشان، منتشر شده در دهه

۳۰ شمسی در خوزستان)؛

۲۵. گلستان امثال دزفولی؛

۲۶. هزار سخن از حجازی (به زبان آلمانی نیز ترجمه شد)؛

۲۷. مقدمه مفصل بر الترجمان عن المرزبان.

(د) آثار مخطوط

۲۸. دوره تفسیر قرآن برای همه (در ۴۴ دفتر، که اکنون جلد اول آن، شامل دفتر ۱ تا ۶،

در دست شماست)؛

۲۹. محسنات بدیعه در قرآن؛

۳۰. معارف اسلامی؛

۳۱. جزوه علوم القرآن؛

۳۲. الثقافة الإسلامية؛

۳۳. ترجمه احادیث غیر مکرر از طرق امامیه (به جز احادیث تفسیری و فقهی)؛

۳۴. ترجمه احادیث غیر مکرر از طرق عامه (به جز احادیث تفسیری و فقهی)؛

۳۵. مقاصد قرآن: یا جمهوریت محمد ﷺ؛

۳۶. خرد افزا (۱۲ جلد)؛

۳۷. سیمای دزفول (۱۰ جلد، تاریخ ۲۰۰ ساله اخیر)؛

۳۸. مستدرک الفاظ معرب (پس از تألیفات جوالیقی، ادی شیر پارسی و سید

محمدعلی امام)؛

۳۹. چهره مولوی در آینه مثنوی؛

۴۰. تکبیت‌های مثنوی؛

۴۱. ابیات تفسیری مثنوی:

۴۲. منتخب مثنوی:

۴۳. مجموعه مقالات و مقدمات:

۴۴. دفتر خاطرات و اشعار:

۴۵. چند دفتر در مواعظ:

۴۶. مصادر المطالب:

۴۷. فهرست تفصیلی وافی (تا جلد پانزدهم):

۴۸. نامه‌هایی به فرزندانم:

۴۹. شرح فارسی بر کفایة الاصول آخوند خراسانی (۵ جلد):

۵۰. حافظ در آینه سخنش:

۵۱. تحقیق در ادعیه قرآن.

شیوه قرآن‌پژوهی

غالب تألیفات استاد کثیرالاثَر، آیت‌الله کمالی، به مباحث قرآنی اختصاص یافته، چنان‌که لفظ «قرآن» بر تارک بیشتر کتب ایشان می‌درخشد و به عنوان مضاف یا مضاف‌الیه بر نام آثارشان می‌نشیند. چنان‌که شمرده شد، مجموعه آثار قرآن‌پژوهی استاد در دو حوزه «علوم قرآن» و «معارف قرآن»، بالغ بر ۱۹ عنوان می‌شود که تعدادی، هنوز طبع به زیور آنها آراسته نشده است.

استاد در ساحت مقدس معارف قرآن و به‌ویژه در حوزه علوم القرآن، چهره مجتهدی مؤسس و قرآن‌پژوهی صاحب سبک را به نمایش می‌نهد. سیری کوتاه در آثار معارف قرآنی یا تک‌نگاره‌های تفسیری ایشان همچون: قرآن و مبارزات، قرآن و جامعه، قرآن و دستورات اجتماعی، قرآن و شعارها، قرآن و مقام زن، همزیستی و معاشرت در اسلام، جاء الحق و یشکفنا رهای شیوای ایشان به‌ویژه در قانون تفسیر که مملو از دغدغه‌های

اصلاح‌گرایانه استاد است^۱ و نیز دقت در طرز بی‌افاده و نحوه بی‌پیرایه دخول، تدبیر و استنتاج وی از آیات بینات، ما را به این باور نزدیک می‌کند که سعی استاد در تدوین «فلسفه‌ای عملی و اجتماعی»^۲ از قرآن، به همان سادگی و زلالی کلام‌الله مجید بوده است.

عرضه کاربردی معارف قرآنی دغدغه همیشگی و ساده‌نگاری — نه ساده‌انگاری — ویژگی جاری بیان و بنان استاد بود که همین نگرش جامع و نگاه عمیق پیر سرای قرآن پژوهی بر آیات بینات، او را به نگارش ساده و بی‌پیرایه، روان و البته خوشخوان علوم و معارف قرآنی رهنمون می‌کرد. نگاه دقیق علامه همواره معطوف به فهم و گیرایی مخاطب و در بند انجام بهتر رسالت خود بود؛ و چنین نگرش و بینشی در همه آثار ایشان هویدا و پیداست، آن چنان که سیر در این راه کم رهرو او را فرسنگ‌ها از دیار تکلف و تصنعات معمول نویسندگان به دور داشته است.

از بررسی مجموعه آثار استاد به ویژه *قانون تفسیر* به دست می‌آید، اعتقاد و اعتماد ایشان به مکتب اهل بیت^{علیهم‌السلام} که میراث حوزه نص‌گرایی دزفول بود، دروازه ورود ایشان به ساخت مقدس قرآن گشت. اگرچه استاد دل‌بستگی و شیفتگی عجیبی به قرآن داشتند، «منتها گرایش ایشان به اهل بیت^{علیهم‌السلام} بوده است و سعی کرده‌اند چاشنی‌هایی از اهل بیت^{علیهم‌السلام} را با نوشته‌های خود عجین کنند»^۳.

۱. پیشگفتار *قانون تفسیر* چنین آغاز می‌شود: «روزی که بشر از حکومت شمشیر ناامید شود، به حکومت کتاب پناه خواهد برد؛ هرچند هزاران سال دیگر با آن روز فاصله باشد.» و شاهد مدعای ما آنجاست که در ادامه همین پیشگفتار می‌نویسد: «مصالح ساختن کاخ انسانیت در دوران کتاب را باید از قرآن به دست آورد. بشریت در قرآن ارزشمندترین شیوه اداره اجتماع را مشاهده کرده است، بهترین نقشه ایجاد یک تمدن جدید را که می‌تواند همه ملت‌ها و جوامع را از سنگینی بار گمراهی‌ها، پیداکری‌ها و بدبختی‌ها رها کرده، به زندگانی سرشار از نور علم و معرفت و صلح و صفا رهنمون شود.» (سید علی کمالی دزفولی، *قانون تفسیر*، مقدمه).

۲. محی‌الدین بهرام‌محمدیان، «ویژگی‌ها و شاخص‌های آثار علمی استاد کمالی دزفولی»، *مفته‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۴، ش ۲۰۳، ص ۲۶.

۳. سید محمدباقر حجتی، «نکوداشت قرآن پژوه پیش‌کسوت استاد کمالی دزفولی»، در *سایه سار وحی*، نشست ۹، ص ۱۴، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

علامه در بخش «مکتب نبوی و عترت» کتاب *تاریخ تفسیر*، به تفصیل در این باب سخن رانده و تصریح می‌کنند: «مکرراً و مؤکداً می‌گوییم: تا مفسر، همه روایات مرویه از پیغمبر اکرم و ائمه معصومین علیهم‌السلام را استقصاء نکند، نمی‌تواند ادعا کند به تفسیر کامل قرآن دست یافته است»^۱. استاد، مکتب رهایی‌بخش عترت را فصل الخطاب معضلات و مشکلات فکری - فرهنگی جامعه اسلامی دانسته و می‌فرماید: «تاریخ تفسیر و معارف قرآنی نشان می‌دهد که حلال مشکلات علوم دین، مکتب غنی و مایه‌دار جعفری است که نقطه عطف سابقین و لاحقین از ائمه معصومین علیهم‌السلام است»^۲. با این همه، گستره و جغرافیای مطالعاتی و شهامت و آزادمنشی استاد در ارجاع به منابع پژوهشی دیگر فرق رسمی اسلامی، شایان تأمل و بررسی است.

نظر به اهمیت اولین و آخرین اثر قرآن‌پژوهانه استاد کمالی، محتوا و جایگاه دو اثر گرانشنگ *قانون تفسیر* و دوره *تفسیر قرآن برای همه* را به تفصیل بیشتری، مورد تأمل قرار می‌دهیم:

الف) *قانون تفسیر*؛ مانیفست قرآن‌پژوهی نوین

اگرچه قرن هشتم و نهم هجری را باید دوران ظهور جامع‌ترین منابع قرآن‌پژوهی اهل سنت - یعنی *البرهان* بدرالدین زرکشی و *الاتقان* جلال‌الدین سیوطی - دانست، اما همچنان جهان تشیع تا قرن حاضر چشم به راه تدوین آثاری جامع در این زمینه بود.

اوج وضعیت اسفبار مسلمانان زیرسلطه استبداد داخلی و استعمار خارجی در قرون سیزده و چهارده هجری، متفکران تواندیش و مصلحان خیراندیش حوزه‌های دینی را به فکر بازگشت به آموزه‌های اصیل و رهایی‌بخش اسلام واداشت.

۱. سیدعلی کمالی دزفولی، *تاریخ تفسیر*، ص ۱۹.

۲. همو، *شناخت قرآن*، ص ۲۴۵.

سلسله جنبان این خیزش بیداری سیدجمال الدین اسدآبادی بود که رمز پیروزی ملل ستمدیده مسلمان را در تمسک بی قید و شرط آنها به آرمان های قرآن می دانست. وجه همت او و شاگردانش، از همه مذاهب اسلامی، تنویر افکار عمومی و تطهیر نفوس مستعد برادران شیعه و سنی برمدار بنیان مرصوص قرآن بود. شور برگرفته از شعور محمد اقبال لاهوری نیز در تکامل و ثمردهی این جریان نوپا بی تأثیر نبود؛ زیرا «بازسازی و احیای اندیشه دینی» اقبال، تداوم و تکامل طرح «بازگشت به قرآن» سید جمال بود:

گر تو می خواهی مسلمان زیستن نیست ممکن جز به قرآن زیستن
از یک آئینی مسلمان زنده است پیکر امت ز قرآن زنده است
چون گهر در رشته او سفته شو ورنه مانند غبار اشفته شو^۱

اقبال، قرآن را «آب حیات»^۲ و «قوت اعتبار ملت»^۳ می دانست و همراه مسلمان با نام و البته بی نشان آن روز را گوشزد می کرد:

نقش قرآن چون که بر عالم نشست نقش های پاپ و کاهن را شکست
فاش گویم آنچه در دل مضمّن است این کتابی نیست، چیز دیگر است
چون که در جان رفت جان دیگر شود جان چو دیگر شد جهان دیگر شود^۴

نهضت نوین قرآن پژوهی شیعه

هرچند در گوشه و کنار بلاد اسلامی نغمه هایی هموا با بانگ بیداری سید به گوش می رسید، اما هنوز از قلب جهان اسلام و بالاخص حوزه های رسمی شیعی ندایی جدی برنمی خاست.

۱. محمد اقبال لاهوری، میکده لاهور (کلیات فارسی)، رموز بی خودی.

۲. برخور از قرآن اگر خواهی ثبات در ضمیرش دیده ام آب حیات
می دهد ما را پیام لانحف می رساند بر مقام لانحف

(محمد اقبال لاهوری، مثنوی مسافر)

۳. برگ و ساز ما کتاب و حکمت است این دو قوت اعتبار ملت است
(همان)

۴. محمد اقبال لاهوری، میکده لاهور (کلیات فارسی)، رموز بی خودی.

هنوز، زمان «فراگستری معارف قرآن» و «استقلال علوم قرآنی» در حوزات شیعی فرا نرسیده بود؛ خاصه آنکه در زمینه بازکاوی مبادی و مبانی علم تفسیر، یعنی «علوم القرآن»^۱ کارهای به زمین مانده کم نبود. هنوز چندان که باید شأن و جایگاه و ضرورت استقلال این علم از تفسیر - حداقل در جهان تشیع - فهمیده نمی‌شد. هنوز تک‌نگاری‌های تازه به ثمر رسیده شیعی در این زمینه مانند اثر ابو عبدالله زنجانی (۱۳۰۰/۱۳۶۰ ق) با عنوان نه چندان دقیق *تاریخ القرآن*^۲ نه تنها جامعیت لازم را نداشتند، که چنان توفیق و نمودی در جغرافیای تشیع نیز نیافتند. هنوز عمده مباحث بنیادین علوم قرآنی به صورت کلیاتی مجمل و در بهترین وجه آن به شکل مختار^۳ و یا در مقدمه تفاسیر^۴ و یا در ذیل تفسیر برخی آیات^۵ و یا در حواشی قرآن^۶ و یا حتی در ضمن مباحث علم اصول فقه^۷ عرضه می‌شد.

پس از چندی، از قضا، چراغ «نهضت نوین قرآن‌پژوهی شیعه» همزمان در ایران و عراق روشن شد. حوزه کهنسال نجف و حوزه نوپای قم کانون این خیزش قرآنی گردید.

۱. به معنای مصطلح آن یعنی علوم حول القرآن؛ نه به معنی علوم للقرآن یا علوم فی القرآن که شیخ منوسی قریب به هزار سال پیش با نظر به معنای «خیر» - و در این زمانه معنای غیر مصطلح آن - تفسیر خود را *التیان الجامع لعلوم القرآن* نامید.

۲. همچنین *تاریخ قرآن* استاد محمود رامیار (متوفی ۱۳۶۳ ش).

۳. مانند *الاء الرحمن فی تفسیر القرآن* (دو جلدی، عربی) از علامه محمدجواد بلاغی (متوفی ۱۳۵۲ ق) که در آن مختاری از مباحث اصلی این علم را بسیار محققانه مورد بررسی و مذاقه قرار داد.

۴. مانند: مقدمه *تفسیر التیان* شیخ طوسی، مقدمه *تفسیر مجمع البیان* شیخ طبرسی، مقدمه *تفسیر العنابی* ملامحسن فیض کاشانی، مقدمه *تفسیر الاء الرحمن* علامه بلاغی و مقدمه علامه شعرانی بر *تفسیر منهج الصادقین* ملا فتح‌الله کاشانی.

۵. مانند جلد ۳ *تفسیر المیزان*، ذیل آیات ۹ - ۷ سوره آل عمران، که در آن علامه طباطبائی به تفصیل - در ۱۰۰ صفحه - به مباحث تأویل، محکم و متشابه پرداخت؛ اگرچه علامه پس از *المیزان* به ضرورت پرداخت مستقل به این علوم پی برد و کتاب *قرآن در اسلام* را به نگارش درآورد.

۶. به ویژه در چاپ‌های سنگی و اخیراً در مؤخره ترجمه رحلی بهاء‌الدین خرمشاهی از قرآن کریم.

۷. مانند: *اصول فقه* تألیف علامه محمدرضا مظفر.

مفسر کبیر علامه سید محمد حسین طباطبایی و شاگردان^۱ برجسته ایشان در حوزه فقه‌محور قم، علم احیای «معارف قرآن و تفسیر» را برافراشتند و سترگ‌ترین مأموریت‌های این نهضت را به عهده گرفتند. تفسیر عظیم *المیزان* رهاورد این نگاه ویژه و نو به قرآن بود.

از دیگر سو، درهمین اثنا فقیه بزرگ حوزه نجف، آیت‌الله العظمی سید ابوالقاسم خویی (متولد ۱۳۱۷ ق/متوفی ۱۳۷۱ ش)، مقدمات و مقومات امر تفسیر را در کتاب *فاخر البیان فی تفسیر القرآن* در یک جلد عرضه کرد. گرچه نظریات قویم و پخته خویی، نوید تحولی شگرف در حوزه قرآن پژوهی می‌داد، اما این اثر به مانند *آلاء الرحمن* علامه محمد جواد بلاغی (متولد ۱۲۸۲ ق/متوفی ۱۳۵۲ ق)، البته این بار نه به دلیل مرگ مفسر، که به علت فشار حوزه فقه‌مدار و اصول‌گرای عراق، روی تکامل به خود ندید و مفسر از بیم «تضحیه»^۲ برای همیشه قلم را بر زمین نهاد و خاطر خود آسوده داشت! پس باز همچنان بسیاری مباحث این علم از دیدگاه شیعه مورد بررسی جدی قرار نگرفت.

در اینجا بود که شاگرد فرزانه خویی و مکتب‌دار این دو حوزه بزرگ، آیت‌الله محمد هادی معرفت (۱۳۰۹/۱۳۸۵ ش) مقدمات ورود به آستان تفسیر را از دیدگاه شیعه به نحوی شایسته و بایسته مورد مذاقه و کنکاش قرار داد. کتاب *جامع التمهید فی علوم القرآن* در شش جلد محصول این نگاه مسئولیت‌پذیرانه بود که موجبات فخر جریان نوین قرآن پژوهی شیعه را فراهم آورد.^۳

۱. به ویژه صاحب تفسیر قویم تسنیم، حکیم متاله آیت‌الله جوادی املی.

۲. استاد شهید مرتضی مطهری در سال ۱۳۴۱ در یکی از سخنرانی‌هایش، داستانی تأسف‌برانگیز را تعریف می‌کند: «یکی از فضلاء خودمان در حدود یک ماه پیش مشرف شده بود به عتبات. می‌گفت خدمت آیت‌الله خویی سلمه الله تعالی رسیدم، به ایشان گفتم: چرا درس تفسیری که سابقاً داشتید، ترک کردید؟ ... ایشان گفتند: موانع و مشکلاتی هست در درس تفسیر. گفت من به ایشان گفتم: علامه طباطبایی در قم که به این کار ادامه دادند و بیشتر وقت خودشان را صرف این کار کردند، چطور شد؟ ایشان گفتند: آقای طباطبایی تضحیه کرده‌اند؛ یعنی آقای طباطبایی خودشان را قربانی کردند، از نظر شخصیت اجتماعی ساقط شدند و راست گفتند.» (مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۴، ص ۵۳۴).

۳. بنگرید به: سید مجتبی مجاهدیان، «فخر آسمان قرآن پژوهی؛ اندوه‌یاد قرآن پژوه بزرگ معاصر آیت‌الله معرفت»، روزنامه ایران، ۱۳۸۵/۱۱/۴.

قانون تفسیر؛ الاتقان امروز

و اما این، همه داستان نبود. در جریان اخیر قرآن پژوهی شیعی و این نهضت عظیم نوین قرآنی، باید نقش عالمان اثرگذار خارج از دو حوزه بزرگ پیش گفته را به دقت و فراست بررسی کرد؛ بالاخص نقش بدیع و جایگاه منبع قرآن پژوهان بنام مقیم تهران را، یعنی آیت الله سید محمود طالقانی (۱۳۵۸/۱۲۸۹ ش) و آیت الله سید علی کمالی دزفولی (۱۳۸۳/۱۲۹۲ ش).

تهران، مرکز و نماد وضعیت ناهنجار سیاسی - اجتماعی آن روز ایران بود و بدیهی است که نگاه قرآن پژوهان آن دیار نیز متأثر از جوّ روزگار، نگاهی عینی و واقعیت گرایانه به قرآن بوده باشد. قرآن پژوهان مقیم تهران، در سیر پژوهش های خود در پی استنباط فلسفه ای اجتماعی و کاربردی از آیات حیات بخش قرآن بودند، از این رو غریب نیست که در کارنامه بزرگان این حوزه، دوره ای از فعالیت سیاسی به چشم آید؛ زیرا ایشان روزگاری بنا به ضرورت در قامت مصلحان دینی و اجتماعی قد برافراشته بودند.

همزمان با دو حوزه بزرگ نجف و قم، حوزه تهران، به عنوان قلب مهم ترین کشور شیعی جهان اسلام، خیزشی در دو حوزه «علوم» و «معارف» قرآنی، اما به زبان فارسی، را شاهد گشت. پرتوی از قرآن در شش جلد و به زبان فارسی، حاصل سال ها تدریس آیت الله طالقانی در جلسات منظم تفسیری تهران بود و قانون تفسیر و دیگر مجلدات این مجموعه فارسی^۱ نیز ثمره سال ها تحقیق دقیق علامه کمالی به موازات کار صاحب البیان در نجف و التمهید در قم که بی شک رهاورد این اثرسترگ را باید ارائه پاسخ هایی متقن، روشن و روان به انتظارات، نیازها و پرسش های عرصه پژوهش های بنیادین قرآنی ایران دانست. گرچه نمی توان تفسیر ناتمام پرتوی از قرآن را اولین گام در بسط معارف قرآنی به زبان فارسی دانست، بی گمان کتاب پخته قانون تفسیر در قامت مانیفست قرآن پژوهی نوین ایران، بستر ساز آثار جامع تری در زمینه علوم القرآن شد. جامعیت التمهید محصول

۱. شامل تاریخ تفسیر و قرآن ثقل اکبر.

حوزه جامع‌نگر قم و واقعیت ملموس *قانون تفسیر* ماحصل محیط واقعیت‌گرایی تهران است. همزمانی فعالیت‌های مجدانه و بنیادین قرآن‌پژوهی آیت‌الله معرفت در عراق و سپس در قم و آیت‌الله کمالی در تهران و سپس در دزفول، قابل تأمل و شایان بررسی و تحقیق جامع‌تری است.

در زمانه عسر و تنگ‌دستی تحقیقاتی از این دست، کتاب وزین و در عین حال، زلال و بی‌رنگ و لعاب *قانون تفسیر* چون رودخانه‌ای آرام در بستر خود و به دور از کُر و فرهای معمول - که نشان از عمق و هیمنه اوست - مأموریت سترگ خود را به انجام رساند و آب حیات به ریشه نبات خشکیده پژوهش‌های قرآنی این دیار خوراند. بی‌گمان «دکترین قرآن‌پژوهی»^۱ علامه کمالی در قامت *قانون تفسیر* و به عنوان مانیفست قرآن‌پژوهی نوین ایران، همان نقشی را در فضای تازه قرآنی کشور ایفا کرد که در طول تاریخ، *الاتقان* در میان عموم حوزه‌های اسلامی و *التمهید* در خصوص حوزه‌های شیعی، برعهده داشت. از این نظرکه و دیدگاه است که بزرگانی از *قانون تفسیر* به *الاتقان* امروزی^۲ تعبیر کرده و می‌کنند. علامه طباطبایی نیز پس از فراغت از *المیزان*، ضرورت پرداختن به مقوله خاص علوم القرآن را حس نمود و کتاب مختصر *قرآن در اسلام* را نگاشت، اما هرگز این اثر، وزانت *تفسیر المیزان* را نیافت و در خور نام نامی علامه نبود.

ستروگی قانون تفسیر

در تاریخ مطالعات اسلامی، قریب به اتفاق پژوهش‌های عالمانه ما در مباحث فقهی، اصولی، کلامی، حدیثی، تاریخی و به‌ویژه قرآنی، محتواسناسانه و درون‌گرایانه بوده و به تعبیر دیگر، به فلسفه علوم چندان پرداخته نمی‌شد. در درازنای تاریخ پژوهش‌های

۱. فرید دهدزی، «پیرمرد چشم ماست»، *هفته‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۳، ش ۱۹۵، ص ۱۲.

۲. بهاء‌الدین خرمشاهی، «مراسم تجلیل از استادان عبدالمحمد آیتی و سید علی کمالی دزفولی (سرای اهل قلم شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران)»، *هفته‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۲، ش ۱۴۹، ص ۲۲.

اسلامی، دریغ از اینکه کمتر اثری پدید آید که به جریان‌شناسی و روش‌شناسی (متدولوژی) و یا ارزیابی روند و فرآیند تحولات، مبانی و مبادی آن علوم پرداخته باشد. از این رو «به جرئت می‌توان گفت مطالعاتی از این قبیل در حوزه فکری عالمان ما، بیش از پنجاه یا شصت سال عمر ندارد»^۱.

قانون تفسیر در زمره اولین، بلکه به گواهی برخی شواهد، نخستین پاسخ شایسته‌ای است که در رفع خلأ روش‌شناسی (متدولوژی) عرصه تحقیقات بنیادین قرآن پژوهی شیعه، به زبان فارسی، عرضه شد. «این نوع مطالعاتی که امروزه باب شده است و اینکه چند و چون تفسیر، یا حد و حدود دانش‌های قرآنی ارزیابی می‌شود... چیزی جلوتر از کتاب **قانون تفسیر نیست**»^۲.

چنان‌که پیش‌تر بدان اشارت رفت، بدیهی است که حرکت‌هایی چنین مستقل و غیرهماهنگ با محور فعالیت حوزه‌های رسمی دینی، مورد بی‌مهری و نادیده‌انگاری جریان غالب، واقع شوند. علاوه بر آن، **قانون تفسیر**، اگرچه در چهار دهه اخیر به دلایلی چند از جمله عدم اهتمام نهادها و مؤسسات علمی - فرهنگی در شناسایی اثر و مؤلف فرزانه و فروتن آن، به محاق فراموشی سپرده شد و روی تجدید طبع به خود ندید و بالطبع از چشم عموم اهالی قرآنی امروز، به‌ویژه نسل فرهیخته پس از انقلاب، به دور ماند، اما از بدو زایش در نزد خواص از جایگاهی بس بلند و رفیع برخوردار بوده و است.^۳ نگاه تازه مؤلف در این اثر مانا بر مباحث بنیادین و البته بکر علوم قرآن و مهارت ایشان

۱. محمدعلی مهدوی‌راد، «نکوداشت قرآن پژوه پیش کسوت استاد کمالی دزفولی»، در *سایه سار موحی*، نشست

ش ۹، ص ۲۴، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۲. همان. «مراسم تجلیل از استادان عبدالمحمد ایتی و سید علی کمالی دزفولی زسرای اهل قلم شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران»، *روزنامه اطلاعات*، ۱۳۸۲/۲/۲۵.

۳. «وی علامه کمالی دزفونی از جمله روحانیون دانشمندی بود که مورد احترام و اعتماد اهل علم بود اگرچه در میان عامه مردم شهرت لازم را نداشت ولی از مراتب بالایی علمی برخوردار بود.» (سخنان رئیس وقت مجلس شورای اسلامی دکتر غلامعلی حداد عادل در سخن علنی مجلس در تاریخ ۸۴/۱/۱۷، پایگاه اینترنتی خانه ملت).

در طرح بجا و ظریف مسائل، به خلق اثری متفاوت، متقن و با نظم و نسقی نوین انجامید و طرحی نو پی افکند. استاد چنان فلسفه علوم قرآن و مبانی معرفت‌شناسی تفسیر را با نگاهی نو، شیوه‌ای شیوا و بیانی رسا نگاشت که تحسین و بلکه اعجاب نقادان و نکته‌سنجان را برانگیخت؛ چنان که برخی از قرآن‌پژوهان معاصر^۱ چنین زبان به تبیین جایگاه ویژه آن می‌گشایند:

همان‌طور که *الاتقان* سیوطی با همه بهره‌وری‌اش از زرکشی و برهان او و بهره‌مندی از بسیاری آثار دیگران، یک دره بیضایی است و یک اثر یکتا. *قانون* تفسیر هم کتابی است که من برای آن همتا نمی‌شناسم... من اثری که در شناخت مبانی قرآن‌پژوهی و شناخت مبانی تفسیر باشد، نمی‌شناسم، مثل *قانون* تفسیر که این قدر عصاره علمی در آن باشد و کتابی امثل آن که کثیرالحدوی باشد ندیدم... این کتاب کثیرالحدوی و پرفایده است و تا دامنۀ اخرازم، برای فارسی‌زبانان و عاملان قرآن، دارای نکات عمی است.^۲

استاد بهاء‌الدین خرمشاهی با نظر به نظم و نسق نوین و مباحث پویا، ملموس و واقع‌نگر و واقعیت‌نگار *قانون* تفسیر، تصریح می‌کند که نگرش و نگارش استاد در این اثر شگفت‌آور با ۹۹ درصد تألیفات دیگر از این دست فرق می‌کند.^۳ اما افسوس هنوز چنان که باید نه قدر

۱. از جمله استاد محمدعلی مهدوی‌راد نیز در این باره عقیده دارند: «کتاب *قانون* تفسیر همان‌طور که آقای خرمشاهی گفتند، درخشان است و کم‌نظیر... *قانون* تفسیر کم کاری نیست؛ کار بسیار بزرگی است و در نوع خود اولین است و هم چنین تاریخ تفسیر نیز چنین مقامی دارد.» («مراسم تجلیل از استادان عبدالمحمد آیتی و سید علی کمالی دزفولی، سرای اهل قلم شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران»، *روزنامه اطلاعات*، ۱۳۸۲/۲/۲۵، ص ۱۰).

۲. بهاء‌الدین خرمشاهی، در *مراسم نکوداشت استاد سید علی کمالی دزفولی، هفته‌نامه گلستان قرآن*، ۱۳۸۴، ش ۲۰۳، ص ۱۴. وی نیز در *مراسم تجلیل از استادان عبدالمحمد آیتی و سید علی کمالی دزفولی* (سرای اهل قلم شانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران) به صراحت می‌گوید: «چند سال پیش از انقلاب در کتابفروشی، با کتابی به نام *قانون* تفسیر آشنا شدم که بی‌نظیر بود. کتاب‌های پیش از این، جزو کارهای خوب بودند اما در حد *قانون* تفسیر نبودند؛ ولی با کمال تعجب می‌بینم که این کتاب تجدید چاپ نشده است.» («هفته‌نامه گلستان قرآن»، ۱۳۸۲، ش ۱۴۹، ص ۲۲؛ *روزنامه اطلاعات*، ۱۳۸۲/۲/۲۵).

۳. خرمشاهی، بهاء‌الدین، *از سیزده تا ستاره، قرآن‌شناس بزرگ زمانه*، ص ۸۵.

و قیمت مؤلف فروتن آن که بی‌هیچ افاده و به دور از هر غوغایی موج می‌زد، شناخته شد و نه تأثیر این اثر ارجمند بر پژوهش‌های قرآنی پس از خود، آن‌گونه که سزد، مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به نگاه نو و متفاوت علامه کمالی به پژوهش‌های قرآنی و از آنجا که این کتاب نیز در نوع خود از اولین نمونه‌ها بود، استاد در فراهم آوردن آن، سعی فراوان نمود و رنج بسیار کشید. گاهی برایم به یکی از بسیار آن ماجراها اشاره کرده و می‌فرمود: وقتی اشتغال به تحقیق و نگارش قانون تفسیر داشتیم، به این نتیجه رسیدیم که بر زبان قرآن و حدیث «مجاز» نیز جاری می‌شود؛ مثلاً در حدیث مشهور «هكذا نزل» منقول از پیامبر ﷺ در تأیید مختلف خوانی قراء، که به عقیده من به «مجاز» بوده است؛ یعنی هكذا نزل در حق هر کس که در عسر و حرج است؛ چون قرآن تازه نازل شده بود و لهجه‌های مختلف طوایف و اقوام عرب باعث زحمت آنها در قرائت قرآن می‌شد و در صورت سخت‌گیری پیامبر ﷺ، آمیدی به گسترش اسلام نبود. علاوه بر آن امام صادق علیه السلام به نص صریح می‌فرمایند: «إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ وَلَكِنْ الْخِلَافُ يَجِيءُ مِنْ قَبْلِ الرِّوَاةِ»^۱. اما بنده به دلیلی، از درج آن در کتاب در دست نگارش خود احتیاط داشتم. تصمیم گرفتم برای اطمینان، خدمت آیت‌الله العظمی میرسید علی بهبهانی^۲ مشرف شوم. لذا به اصفهان مرکز اقامت تابستانی ایشان عزیمت کردم. چون طرح نظر و پرسش نمودم آن بزرگوار ضمن تأیید نظر بنده فرمود: «بله در قرآن و حدیث، مجاز به کار رفته است و مرحوم سید مرتضی علم‌الهدی هم کتابی به نام *معجرات النبوة* دارد، استعمال مجاز، جزو الزامات زبان است؛ زیرا گسترش مفاهیم خیلی بیشتر از الفاظ می‌باشد و از این جهت در الفاظ، مشترک، مجاز، استعاره، تشبیه و و به کار می‌رود تا جبران کمبود شود».

۱. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۲، ص ۶۳۰، ح ۱۳، باب النوادر.

۲. متولد ۱۲۰۳ یا ۱۳۰۴ ق و متوفی ۱۳۹۵ ق، از مراجع جنوب و غرب ایران و استاد بزرگ ادبیات عرب و صاحب *الاشفاق و اساس النحو* و مؤلف کتاب مبتکرانه اعتقادی *مصابح الهدایة فی اثبات الولاية*؛ که مقیم اهواز بود و تابستان‌ها در اصفهان رحل اقامت می‌افکند.

همچنین می‌فرمود: دیگر بار در ادامه تالیف این کتاب، زمانی که به عبارت «القرآن یفسر بعضه بعضاً»^۱ رسیدم، باز با مشکل مواجه شدم. هرچه تفحص کردم منبع آن را نیافتم. نمی‌توانستم بدون اطمینان از منبع، آن را بنویسم. به همین قصد، عزم قم و محضر علامه طباطبایی نمودم. در منزلش به خدمت رسیدم و منبع عبارت فوق را پرسیدم. پس از قدری تأمل چون به نتیجه نرسید فرمود: نمی‌دانم. لذا برگشتم و دوباره به کنکاش ادامه دادم تا اینکه توانستم آن را در دو جا، از جمله در مقدمه تفسیر صافی، پیدا کنم.^۲

نگاهی محتواشناسانه بر قانون تفسیر

قانون تفسیر که در سال ۱۳۵۴ و ۱۳۵۹ شمسی، در ۴۹۶ صفحه وزیری از سوی انتشارات کتابخانه صدر، چاپ و منتشر گردید، اولین و جدی‌ترین اثر قرآن‌پژوهی این استاد پیشکسوت است که در واقع جلد اول از دوره سه جلدی کتب علوم القرآن^۳ آن فرزانه را شامل می‌شود. این کتاب کثیرالجدوی دارای: یک پیشگفتار، دوازده بخش، دو ملحق و پنج مستدرک است. حسن مطلع این اثر، پیشگفتار نغز و پرمغز آن است که بیانگر روح اجتماعی و دغدغه‌های اصلاح‌گرانه نویسنده می‌باشد. برخی از مهم‌ترین عناوین این کتاب عبارتند از:

تعاریف علم، قرآن، علوم القرآن، تفسیر، تأویل، قابل فهم بودن قرآن، جمع و فراهم ساختن قرآن، کتابت و ضبط و جمع قرآن، قرائات، ظهر و بطن، نسخ، بداء، شرایط تفسیر، استاد در سراسر کتاب، با زبانی ساده و مجمل، این مباحث را با دلایل عقلی و نقلی همراه کرده و نتایج شایان تأملی تحریر نموده است؛ به‌ویژه در بخش‌های

۱. فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۱، ص ۷۵، مقدمه الثانية عشرة فی بیان ما اصطلاحنا علیه فی التفسیر.

۲. مجاهدیان، سید مجتبی، دفتر مصاحبات، مخطوط.

۳. مجموعه سه جلدی کتب علوم قرآنی علامه کمالی عبارتند از: یک. قانون تفسیر؛ دو. تاریخ تفسیر؛ سه.

قراءات،^۱ تأویل،^۲ نسخ، بدء، جمع و فراهم ساختن قرآن و محکم و متشابه. از اولین مباحث این اثر قویم، تعریف جامع و دقیق «علوم القرآن» است که با این تعبیر ارائه می‌شود: «از معارف متصله به قرآن است، خواه تصویری باشند، خواه تصدیقی، که به نحوی از انحاء به طور خاص خادم فهم قرآن باشند؛ مانند: علم الرسم، علم القراءات، علم اسباب النزول، علم الناسخ و المنسوخ، علم اعراب القرآن، علم غریب القرآن و علم المحکم و المتشابه... قید "به طور خاص" برای آن است که بعضی از علوم را، و هر چند به طور مقدمه در فهم قرآن دخیل اند، مانند صرف و نحو، خارج کند، نه علم اعراب القرآن را که به طور خاص در فهم قرآن دخیل است.»^۳ در ادامه، محقق در باب «قراءات» که مفصل‌ترین بخش کتاب است، به اقتضای شبهات، نظرات خاصی ارائه نموده است. ایشان اثبات می‌کند که جواز اختلاف قرائت قرآن در صدر اسلام برای رفع عسر و حرج بوده و با رفع آن - مانند زمان حاضر - دیگر وجهی بر قرائت به اختلاف وجود ندارد، و در این زمان دیگر نه تنها جایز نیست بلکه مذموم و مردود است و باید تنها به قرائت حفص از روایت عاصم که هم مورد تأیید معصومین^۴ است و هم مورد قبول بزرگان جماعت، اعتنا کرد و از دامن‌زدن به تشکیک و اختلاف پرهیز نمود.

از دیگر لطایف آمیخته با عصاره‌های علمی (تجربی، تاریخی، عقلی و نقلی) این اثر، می‌توان به بخش «محکم و متشابه» آن اشاره کرد که استاد به هنگام برشمردن ادله

۱. که مفصل‌ترین بخش این کتاب است و استاد خود بسیار به آن اعتقاد و افتخار داشت، چنان‌که بارها می‌فرمود: بنده ادعا می‌کنم تا آنجا که سراغ دارم، هیچ کدام از آثار مربوطه بهتر از قانون تفسیر در بحث قراءات وارد نشده و به مانند آن شبهات این بخش را که اتفاقاً مهم‌ترین و گسترده‌ترین شبهات به ویژه از جانب مستشرقان را داراست، پاسخ نگفته است.

۲. «در زمانه ما تا آنجا که اطلاع داریم، چند تن [در باب تأویل] حرف و نظریه داشتند که از آن جمله‌اند مرحوم علامه طباطبایی و مرحوم ایت‌الله معرفت و دیگر مرحوم سید علی کمالی دزفولی که از علمای ممتاز عصر ما بود و همچنین شهید سیدمحمدباقر صدر.» «تأویل و مسائل» ن: گفتگو با استاد منوچهر صدوقی سپها، مآمنانه اطلاعات حکمت و معرفت، تیر ۱۳۸۷، ش ۱۶، ص ۸.

۳. سید علی کمالی دزفولی، قانون تفسیر، ص ۲۶. و نیز: همو، شناخت قرآن، ص ۲۸.

قول مختار خود، یعنی معطوفه بودن «واو» و عطف «راسخان» در آیه: «وما یعلم تأویلہ إلا اللہ والرأسخون فی العلم یقولون آمنا بہ کل من عند ربنا»^۱ با اقامه دلایلی ساده و اما واقع‌گرایانه می‌نویسد: «اگر [واو] مستأنفه باشد، قید رسوخ در علم، بی‌جاست؛ زیرا بسیاری از مؤمنین بی‌علم سلیم الاعتقاد نیز می‌گویند: «آما بہ کل من عند ربنا»، زیرا می‌دانند که چنین اعتقادی از ضروریات دین است و اختصاصی به راسخین ندارد»^۲. به عبارت ساده‌تر استاد می‌گوید: منطق حکم می‌کند که «از راسخان در علم باید انتظار دانستن تأویل را داشت، نه ندانستن آن را»^۳ چرا که «راسخون» در مقام مدح آمده است؛ و آیا می‌شود راسخان را، که تأویل قرآن نمی‌دانند، مدح کرد؟!

ب) دوره تفسیر قرآن برای همه

آخرین اثر قرآن‌پژوهی علامه کمالی دزفولی^۴ دوره کامل تفسیر ترتیبی تفسیر قرآن برای همه، به زبان فارسی و در ۴۴ دفتر ۱۰۰ صفحه‌ای مخطوط می‌باشد؛ که هم اینک جلد اول آن شامل ۶ دفتر خطی (از دفتر ۱ تا صفحه ۷۰ دفتر ۶) چاپ و منتشر می‌شود.

نگارش این تفسیر از سال ۱۳۷۲ شمسی شروع شد و در سال ۱۳۷۸ به اتمام رسید. پس از آن بازخوانی و بررسی مجدد، مقابله، تنظیم و ویرایش اولیه آن بر روی نسخه خطی، با اشراف استاد و همکاری سید مجتبی مجاهدیان، به مدت پنج/شش سال در ۱۳۸۲ پایان پذیرفت؛ هر چند بین سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۰ نسخه خطی توسط مؤلف پاکنویس شده بود. پس از رحلت استاد، این تفسیر از سال ۱۳۸۷ تاکنون مراحل تحقیق و آماده‌سازی برای چاپ و نشر را پشت سر می‌گذارد.

۱. آل عمران: ۷.

۲. سید علی کمالی دزفولی، *تائوتن تفسیر*، ص ۳۱۴؛ همو، *شناخت قرآن*، ص ۲۳۹.

۳. بهاء‌الدین خرمشاهی، *قرآن پژوهی: متناد بحث و تحقیق قرآنی*، ص ۷۴۲.

مقدمه پربار این تفسیر، که امهات مباحث علوم القرآن را به شکل زبده و مفید عرضه می‌کند، از ویژگی‌ها و امتیازات آن به شمار می‌رود. در زمان حیات مفسر، مقدمه این تفسیر به عنوان اثری مستقل به نام «مقدمه تفسیر قرآن برای همه؛ قابل استفاده دانشگاهیان طالب علوم قرآن» در ۴۷ صفحه رقعی، با شمارگان ۳۰۰۰ نسخه، توسط انتشارات هاد، در سال ۱۳۷۴ چاپ و منتشر شد. این اثر ناوبراسته و مغلوط (چاپی) دارای یک مقدمه و یک پیشگفتار بود.

پس از وفات استاد، بار دیگر مقدمه (البته مهذب و ویراسته) این تفسیر به نام «گزیده علوم قرآنی یا مقدمه تفسیر» در دو بخش، با تحقیق و تقدیم (مقدمه‌نگاری) سید مجتبی مجاهدیان، در ۱۲۰ صفحه قطع پالتویی، با شمارگان ۱۰۰۰ نسخه، توسط دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها)، در سال ۱۳۹۱ چاپ و منتشر گردید. بخش اول این اثر، زیست‌نامه قرآن پژوهی مؤلف، به قلم گردآورنده است و بخش دوم، به قلم مفسر فقید، به گزیده مباحث علوم قرآنی و عناوین پانزده‌گانه‌ای چون: تفسیر قرآن، قابل فهم بودن قرآن، مصونیت قرآن از تحریف، جمع قرآن، قرائات قرآن، اسباب نزول، عموم لفظ و خصوص سبب، محکم و متشابه و... اختصاص دارد. البته در این بخش، از نوشته دیگر آیت‌الله کمالی^۱ در مدخل «تفسیر و تفاسیر شیعه»، مندرج در جلد ۴ دایرةالمعارف تشیع، نیز استفاده شده است.

در بررسی دوره تفسیر قرآن برای همه می‌توان اذعان نمود که این تفسیر ترتیبی و فارسی زبان، اثری موجز و ساده، و البته گویا و رساست که می‌تواند برای هر طیف، صنف و سنی سودمند باشد. مفسر نیز با نظر به این مهم، در مقدمه کتاب، وجه تسمیه آن را چنین بر می‌شمارد: «و به تفسیر قرآن برای همه نام‌گذاری نمودم؛ زیرا قرآن و تفسیر آن برای همه مردم است.»

۱. کمالی دزفولی، سید علی، مقدمه تفسیر قرآن برای همه، پیشگفتار، ص ۶

این اثر، جدا از ساده‌نگاری و اختصار نویسی ویژه نویسنده، سرشار از عصاره‌های علمی، تازه‌ها، نکته‌ها و آرای مفسر و عاری از هرگونه اصطلاحات مُعلق و غیر ضرور و پیچیدگی‌های معمول و حاشیه‌روی‌های مشهور تفاسیر است. این تفسیر نتیجه سال‌ها مطالعه و تجربه متراکم استاد در امر پاسخگویی به نیازهای عمومی جامعه، به ویژه نسل جوان است که بی‌پیرایه عرضه شده است.

مفسر در این تفسیر، ذیل هر دسته از آیات، مقید به درج چند بخش بوده است:

۱. آیات؛ که به دلیل فشردگی و حجم مختصر این تفسیر، مجموعه آیات هر دسته، گاه تا ۳ صفحه از قرآن را در بر می‌گیرد.

۲. ترجمه؛ البته ترجمه‌ای دقیق و ناظر به زبان مبدأ از آیات صورت می‌گیرد. در این بخش، تقید تام و تمام مترجم به کلمات و ساختار لفظی قرآن، مشهود است. گرچه مفسر، انتشار ترجمه‌های تحت‌اللفظی را به صورت مستقل (قرآن‌های با ترجمه) به دلیل خوف از عدم فهم و یا گمراهی خواننده، مناسب نمی‌دانست، اما این ترجمه ویراسته، نه تنها در ضمن تفسیر، بلکه به شکل مستقل نیز صلاحیت تقدیم به جامعه قرآنی را دارد.

لازم به ذکر است که هنگام ویرایش اولیه این تفسیر در زمان حیات و تحت اشراف استاد و سپس ویرایش نهایی آن پس از رحلت ایشان، این بخش با مهم‌ترین ترجمه‌های متقدم و متأخر قرآن، از جمله ترجمه: طبری، میدی، دهلوی، معزی، مجتبوی، خواجوی، مکارم شیرازی، فولادوند، آیتی، خرمشاهی، موسوی گرمارودی، مسعود انصاری، رضایی اصفهانی و حداد عادل ارزیابی و مقابله شد.

۳. واژگان؛ ترجمه و شرح مختصر مفردات قرآنی مندرج در هر دسته از آیات است.

تسلط استاد بر ادب عرب و توجه به ریشه‌های واژگان قرآنی و معناگزینی بجای و شرح موجز آنها، در این بخش قابل توجه است.

۴. روایات؛ به دلیل رویت و رویکرد مفسر در ارائه تفسیری همه فهم، معمولاً به

ترجمه روایات در این بخش اکتفا می‌کند. البته محققان این تفسیر، برای دسترسی

آسان خوانندگان علاقمند، متن عربی روایات را در پاورقی آورده‌اند. نکته قابل تأمل، چینش و ترتیب جای‌گیری بخش روایات در این تفسیر است؛ که بر خلاف غالب تفاسیر - اعم از شیعه و سنی - روایات تفسیری پیش از تفسیر آیات آمده‌اند؛ که این ناشی از نگاه خاص تفسیری علامه کمالی رحمه الله و اهمیت ویژه مکتب اهل بیت علیهم السلام در بیان و بنان ایشان است.

۵. تفسیر؛ که هر آیه به ترتیب و با ذکر شماره آن، جداگانه تفسیر می‌شود. البته در برخی از آیات، به دلیل روشنی معنای آنها و فشردگی و حجم تفسیر، به ترجمه اکتفا شده است. روح نقادی و نگاه اجتماعی و دغدغه‌های اصلاح‌گری مفسر، در تفسیر آیات، به وضوح نمایان است.

۶. تدبیرات؛ عنوان برداشت‌های بی‌نفاد و پایان‌ناپذیر از آیات قرآن است که مفسر به قدر خود و وسع تفسیر، به مواردی از آنها اشاره می‌کند. البته این بخش معمولاً نه در انتهای هر دسته از آیات، بلکه در پایان هر سوره، به صورت یک‌جا می‌آید.

سپاس

بی‌تردید سپاس و قدردانی از همه عزیزانی که در به سامان رسیدن نشر اولین جلد تفسیر قرآن برای همه سهمی داشته‌اند، در این مختصر نمی‌گنجد؛ اما در این مجال بر خود فرض می‌دانم از همکاری محقق ارجمند حجت‌الاسلام والمسلمین سید مهدی میرمسیب در تحقیق و تصحیح این تفسیر، تشکر و قدردانی کنم.

همچنین حمایت‌های خاندان محترم کمالی و ظهور الاسلام را در به سرانجام رسیدن نشر این تفسیر ارج می‌نهم؛ به ویژه حمایت مادی و سرمایه‌گذاری فرهیخته خیراندیش دکتر مهندس سید سلطانعلی ظهور الاسلام، برادر مفسر فقید را پاس می‌دارم و دوام توفیقات ایشان را در فراهم کردن اسباب نشر معارف الهی، از خدای منان خواستارم. همچنین کمک‌های نقدی دکتر سید محمدمهدی کمالی و سرکار خانم سیده آفاق کمالی،

فرزندان استاد را در مراحل آماده سازی تفسیر، از یاد نمی برم؛ البته سپاس ویژه خود را نثار برادر شفیق و یاور صدیق، استاد سید محمد کاظم کمالی، فرزند متعهد صاحب تفسیر می کنم که در همه امور مربوط به تراث علمی و معنوی پدر، یار بی ریا و مددکار بی ادعای این کمترین بوده و هست.

در پایان از حسن سلیقه و دقت آقایان امیرحسین نائینی در صفحه آرایی، حجت الاسلام مهدی ملایی در طراحی جلد و حجت الاسلام و المسلمین حسین ثنایی در بازبینی نهایی و سایر همکاری ها، سپاسگزارم.

والحمد لله اولاً و آخراً

سید مجتبی مجاهدیان (تقوی)

قم، عش آل محمد

اردیبهشت ماه ۱۳۹۴ / رجب المرجب ۱۴۳۶